
Utopie české společnosti

Jan Novotný

V rozpravě Význam současného věku, napsané za revoluce 1848-49, zdůraznil její autor, pozoruhodný český myslitel Augustin Smetana, že současná doba je z hlediska celého dalšího vývoje lidské společnosti "hlubokým, vlastně nejhlubším řezem v dějinách", v němž "světodějný orkán rozrývá moře společného života v základech". V této výstižné charakteristice se nesporně promítla vzrušená atmosféra buržoazní revoluce, současně však pochopení významu hlubokých proměn, které do života Evropy přinášelo právě 19. století. Rovněž pro českou společnost bylo toto století epochou naplněnou složitým a vpravdě převratným vývojem ekonomickým, sociálním, národněpolitickým a ideovým. Na počátku této epochy stála ještě stavovská společnost, i když se už nacházela v pokročilém stadiu rozkladu, na konci století zde už byla zformovaná, sebevědomá, ale i vnitřně diferencovaná buržoazní společnost, která se s nástupem organizovaného dělnického hnutí dostávala na pokraj svého předělu.

Právě období základních společenských přeměn bylo i v myšlení současníků spolu s kritickým pohledem na stávající poměry spojeno s vytvářením představ o tom, jakou podobu by měla mít nově vznikající společnost. Ať už podobné představy byly mlhavé nebo naopak s větší či menší podrobností líčily budoucí společnost, měly jeden shodný rys, a to snahu zbavit ji těch neduhů, které dosud měla a které byly předmětem kritiky jednotlivých myslitelů. Zejména v raném období nastupujícího novověku vzniklo nemálo spekulativních představ a někdy až fantasticky vyznívajících líčení harmonicky uspořádané společnosti s vyloučením příkrých sociálních rozdílů a z nich vyplývajících rozporů a otřesů. Někdy jsou tyto klasické utopie přiléhavě nazývány "státními romány".

S nástupem kapitalismu, společnosti, ve které se třídní rozpory vyhrocovaly od samého počátku, vykrytalizovaly představy o budoucím uspořádání společenských vztahů v utopický socialismus řady směrů a proudů, z nichž některé se pokusily i o praktickou realizaci společenství založeného na společné výrobě a v podstatě rovnostářsky pojatém rozdělování

a spotřebě společenského produktu. Základním východiskem sociálně politických utopií konce 18. a počátku 19. století bylo, že jejich hlasatelé a stoupenci své představy o nové podobě společenských vztahů odtrhovali od reality poměrů a konkrétních forem sociálních zápasů.

Ideové proudy spjaté s nástupem mladé buržoazní společnosti se nevyhnuly ani českým zemím a rakouské monarchii vůbec. Vlivem celkového opožďování hospodářského a sociálního vývoje se však zde s nimi setkáváme teprve později, otevřeněji až od čtyřicátých let 19. století, a přitom v podobě víceméně zprostředkované. Na druhé straně je skutečností, že práce klasiků sociálně politického utopismu 17. a 18. století znali už naši osvícenští vzdělanci. Do tohoto kontextu se u nás zařazuje pouze dílo Bernarda Bolzana O nejlepším státě, které je jedinou u nás vzniklou utopií dokonalé a spravedlivé společnosti v oné klasické podobě, jak podobné utopie vytvořili myslitelé předcházejících století. Přestože jde o utopický model státní a společenské struktury v pravém slova smyslu a propracovaný do detailů, nezacházejí představy jeho autora do spekulací a fantazií. Bolzanova utopie vznikla v době, která už umožňovala konfrontovat představy o ideálním státu a společnosti s přece jen pokročilejším stupněm formování evropské buržoazní společnosti. Domnívám se proto, že v porovnání se svými předchůdci, u nichž se jistě v mnohém inspiroval, Bolzano z aspektu budoucnosti nepřekročil meze možné reality. Přes nespornou pozoruhodnost neměla však Bolzanova utopie na další vývoj sociálně politických představ o české společnosti vliv, neboť zůstala až do našeho století jen zapomenutým rukopisem.

Pronikaly-li k nám sociálně politické utopie opožděně a ve zprostředkované interpretaci, zvláště pak prostřednictvím prací jednoho ze zakladatelů novodobé sociologie Lorenze von Steina, bylo tomu v době, kdy utopické projekty státu a společnosti neukazovaly už jakoukoliv perspektivu. Mladá česká buržoazie si ještě před revolucí 1848-49 uvědomovala nezbytnost rozvinout kapitalismus jako předpoklad nejen vlastní společenskopolitické emancipace, ale také jako předpoklad celého dalšího národního vývoje. Její radikálně demokratická složka si však současně uvědomovala, že nová společnost přináší vedle pokroku i sociální protiklady, z nichž však - i přes zaostávání českých poměrů - ideály utopického socialismu reálná východiska neukazovaly. Tím byl v mnohém dán kritický vztah a někdy až přímý odpor k idejím socialismu a komunismu v jejich utopické předmarxovské podobě. Výrazně to ukazují Klácelovy Listy příteli k přítelkyni o původu socialismu a komunismu z roku 1849. Utopicky chápané socialistické ideje považoval Klácel s ohledem na vývoj evropské revoluce za poražené, překonané, a proto i pro další vývoj nové utvářející se společnosti za bezperspek-

tivní. Stejně utopická a bezperspektivní byla ovšem ideová východiska jeho kritiky socialismu a komunismu spočívající v obecně chápané křesťanské filantropii.

Za specifických poměrů, v nichž se v rámci habsburské monarchie konstituoval novodobý český národ a hledal své místo mezi ostatními národy Evropy, se jeho kulturní a političtí představitelé a myslitelé zabývali mnohem více a intenzivněji hledáním obsahu, forem a prostředků národní emancipace, než projekty společnosti z aspektů jejího sociálně politického uspořádání. Ideologie českého národně emancipačního hnutí 19. století měla jako ideologie utlačovaného národa relativně pokrokový charakter. Současně však odrážela řadu protikladných rysů. Proti snahám pokrokových složek chápajících význam národně osvobozenického zápasu stála v rozhodujících chvílích jejich nevyzrálost, nepřipravenost ke zvládnutí úkolů, které se dostávaly na pořad dne. V této ideologii se jevil ostrý rozpor mezi objektivními tendencemi vývoje i samotného národně emancipačního hnutí a zájmy těch vrstev, které se na daném stupni vývoje české společnosti staly jeho hegemonem. To vše s řadou dalších vlivů vyústovalo nezdědky nejen v představy, ale i přímé programové postuláty, které ve chvíli, kdy se střetly se zákonitostí objektivních historických procesů, ukázaly svoji podstatu nenaplněných iluzí, mýtů a utopií.

Za jednu z iluzí, která od počátku výrazně poznamenávala ideologii českého obrození, lze považovat obecně pojatou myšlenku slovanské vzájemnosti. Byla nesporným produktem doby, v níž zařazením národa a jeho emancipačních snah do širokého slovanského kontextu napomáhala překonávat pocitu vlastní slabosti a posilovala víru ve šťastnější budoucnost. Její zidealizovaná a obrozenskou společností přitom obecně přijímaná jungmannovsko-kollárovska interpretace se jako každá utopie začala hroutit ve chvíli, kdy se počátkem třicátých let střetla s politickou realitou mezislovanských vztahů, s polským osvobozenickým povstáním proti ruskému carismu. Přesto životnost slovanské utopie přetrvávala v českém politickém myšlení 19. století velmi dlouho, a to i v době, kdy v podobě austroslavismu byla slovanská myšlenka podřízena zájmům české buržoazní politiky, při čemž každé nové střetnutí s realitou vedlo k jejím dalším korekcím. Už Slovanský sjezd v Praze v červnu 1848 ukázal výrazně různost politických zájmů nejen mezi jednotlivými národními delegacemi, ale i uvnitř těchto delegací mezi konzervativci, liberály a radikály.

Ve východiscích k posuzování postavení formujícího se českého národa dospělo novodobé české politické myšlení už v prvních desetiletích 19. století k některým základním premisám. Byla podána definice národa, i když zatím akcentovala jen některé jeho rysy, především spo-

lečenství jazyka a kultury. V duchu herderovského humanismu bylo současně akceptováno pojetí národů jako svébytných individualit, z nichž se skládá harmonický celek lidstva, což mělo vyloučit útlak a snahy o odnárodňování. A posléze, což bylo pro další vývoj českého politického myšlení patrně nejzávažnější, dospěli současníci k charakteristice vzájemného vztahu Čechů a Němců jako vztahu sociálního - utlačovaných a panujících, bezprávných a privilegovaných. Takto tento vztah charakterizovali nejen představitelé rodícího se novodobého českého nacionalismu, ale též někteří osvícenští učenci, u nichž jinak národnostní otázka nebyla právě středem pozornosti. B. Bolzano se už roku 1816 v obsáhlé úvaze O poměru obou národností v Čechách vyslovil kriticky k utlačování Čechů Němci v jejich společné vlasti a ke křivdám tím způsobeným. S hledáním cest k překonání nacionální nevraživosti dospěl k vizi postupného vytvoření českoněmeckého "národa" v Čechách, i když ne jednotného jazykem, ale především společnou vlastí a kulturou. V podmínkách, kdy se s nástupem buržoazní společnosti naopak vyhraňovaly národnostní individuality a s tím spojené rozpory, bylo Bolzanovo východisko jednou z dalších politických utopií.

Poznání souvislosti národnostního a sociálního útisku bylo zpočátku empirické a za daného stupně vývoje vyjadřovalo vcelku realitu postavení formujícího se novodobého českého národa nejen v rámci habsburské říše, ale i ve vlastní zemi. A přesto další ideově politické rozvíjení takto poznané souvislosti vyústilo v další v jádře utopickou iluzi - v představu vnitřní jednoty národa. Vztah národnostního a sociálního útisku ve spojení s jednotou národa řešil v historicko-politických souvislostech František Palacký rozpracováním filozofie českých dějin. V době, kdy ji promýšlel, tj. v podstatě ve třicátých letech 19. století, si byl vědom protifeudálního obsahu českého národního hnutí. Protože však v tomto pojetí je národnostní a sociální protivník ztotožněn a stojí navíc mimo vlastní národ a proti jeho emancipačním snahám, dostává české hnutí ráz demokratického zápasu vnitřně jednotného národa nejen za politickou, ale i za sociální emancipaci. A tak v jádře utopická idea jednoty novodobého českého národa vycházející z vymezení vzájemného vztahu Čechů a Němců jako vztahu především sociálního, nevede v rozporu s realitou formující se buržoazní společnosti základní dělicí čáru mezi třídami, ale mezi národy. Přestože se také tato utopie záhy střetla s poznáním různosti sociálních zájmů uvnitř národa a s jejich přímými projevy, udržovala si v českém politickém myšlení životnost dlouho do druhé poloviny 19. století, což se projevilo zvláště ve chvíli, kdy se se sociální diferenciací národní společnosti začal vyhraňovat vztah mezi českou buržoazií a národnostně českým dělnictvem.

Poněkud jinak postavil tuto dělicí čáru Karel Sabina ve svém Duchovním komunismu, v naší jediné uceleněji pojaté sociálně politické utopii pocházející z počátku šedesátých let. V návaznosti na kritiku utopického socialismu a posouzení stavu soudobé české společnosti krátce po pádu bachovského neoabsolutismu hledal Sabina cestu k jejímu spravedlivějšímu uspořádání. Přes kritiku "materialistického komunismu", který podle něho zneužila reakce jako strašák, aby odvedla liberální složky od boje za demokratické svobody, dospěl ke "komunismu duchovnímu". Sabina nezastíral, a v té době už ani nemohl, realitu sociálních rozporů buržoazní společnosti, vědomě však od nich abstrahoval a přenesl vše do sféry nadstavbové. Cílem "duchovního komunismu" není proto zvrátit společenský řád, ale vyrovnat rozdíly ve vzdělání mezi majetnými a nemajetnými, ale i uvnitř těchto vrstev, neboť za hlavní příčinu sociálního ujařmení a brzdu pokroku označil rozpor mezi "vědomými" a "nevědomými". A tak v rozporu s realitou sociálních vztahů nevedl Sabina uvnitř národa dělicí čáru mezi třídami, ale skrze tyto třídy. Nebylo to nijak originální vyústění, zejména když jako většina utopických reformátorů podléhal představě, že právě princip "duchovního komunismu" přivede i majetné vrstvy ke spoluúčasti na vytváření nové spravedlivé společnosti, a tím domyšleno nikam jinam než k utopické jednotě národa.

Přirozenou nositelkou, hegemonek novodobých tendencí historického vývoje 19. století, které s rozvojem buržoazní společnosti směřovaly k formování národních celků a k vytváření národních států, se stala česká buržoazie. Objektivně působící dějinná tendence se v české společnosti prosazovala vlivem řady vnitřních i vnějších příčin způsobem, který bránil jejímu plnému rozvinutí, vedl k deformacím, politickým iluzím, utopickým programovým postulátům, a tím k neplodnosti v praktické politice. Národně emancipační program, vycházející už od čtyřicátých let z koncepcí austroslavismu (patrně výstižněji austrofederalismu) a od šedesátých let zdůvodňovaný státoprávní argumentací, reagoval sice na jedné straně na zmíněnou objektivní tendenci vývoje směřující k svébytným národním celkům a státům, na druhé straně však tuto tendenci deformoval už v samých základech tím, že pro svébytnost českého etnika neznal v podstatě jiný rámec než habsburskou říši. Postuláty federalizace Rakouska nebo česko-rakouského vyrovnání omezovaly svrchovanost národa na ten či onen stupeň státně politické autonomie dosažené legálními prostředky. Skutečný národně emancipační zápas byl v politické praxi české buržoazie omezen na boj o podíl na hospodářském a politickém vlivu a moci, na boj vedený jak s německou buržoazií, tak s rakouským státem. Z iluzí a utopických východisek, z víry v ně, pak pramenila chronická krize a nemožnost české politiky,

pohybující se prakticky po celé 19. století ve slepé uličce.

Teprve od devadesátých let, právem považovaných za důležitý mezník ve vývoji novodobé české společnosti, se začaly postupně vytvářet hospodářské, sociální, politické a kulturní předpoklady pro obsahově plnější realizaci národní svébytnosti, k níž směřoval objektivní historický vývoj. Vyhranění sociálně politické struktury české společnosti, rozklad do té doby v podstatě jednotného národního hnutí buržoazie, prohloubení její vlastní politické diferenciacce vytvořily, spolu s nástupem nové vyzrálější politické a kulturní generace, podmínky pro postupné a nezřídka bolestné překonávání utopií a iluzí, které v předcházejícím vývoji doprovázely české politické myšlení a s nimiž se muselo vyrovnávat. Rozhodujícím katalyzátorem se stala až první světová válka.

Základní prameny a literatura

- Dr. Bernarda Bolzana Řeči vzdělávací akademické mládeži. Praha 1882.
Boj o obrození národa. Výbor z díla Josefa Jungmanna. Uspořádal F. Vodička, Praha 1948.
J. Kollár, Rozpravy o slovanské vzájemnosti. Souborné vydání uspořádal M. Weingart, Praha 1929.
Obrození národa. Svědectví a dokumenty. Uspořádal J. Novotný, Praha 1979.
Čeští utopisté devatenáctého století. Uspořádal J. Novotný, Praha 1982.
F. Palacký, Úvahy a projevy z české literatury, historie a politiky. Uspořádal J. Špičák, Praha 1977.
J. Pešková, Utopický socialismus v Čechách v XIX. století. Praha 1965.
J. Kočí, České národní obrození. Praha 1978.
O. Urban, Kapitalismus a česká společnost. Praha 1978.
O. Urban, Česká společnost 1848-1918. Praha 1982
M. Jetmarová, František Palacký. Praha 1961.